

Az érettségi vizsgaeredmények társadalmi meghatározói egy budai gimnáziumban (1900–1914)*

Nemrégiben egy szerencsés forrásadottságokkal rendelkező tanintézet, az I. kerületi állami főgimnázium végzős diákjainak érettségi vizsgáit, az azokhoz vezető iskolai pályafutást, a motivációkat, a tanulmányok befejezése utáni életpályaterveket és ezek realizálódását vizsgáltuk egy különleges időpontban, az I. világháború kitörésének évében.¹ E kérdések megválaszolásához egyrészt felhasználtuk az érettségi előtt álló diákok által írt életrajzokat, másrészt széleskörű adatkapcsolást végeztünk a sikeresen érett fiatal emberek későbbi sorsának felderítésére. Ezen lokális-intézményi elemzésünknek elsősorban módszertani jelentőséget tulajdonítottunk, és a keretében feltáró-leíró jellegű vizsgálatokat végeztünk. Ez a kutatás az első lépése volt egy, a főváros középiskolát végzett népességét prozopográfiai módszerekkel bemutató, átfogó elemzésnek.

Alábbi írásunk e munka folytatása: ugyanazon gimnáziumban a másfél évtized alatt lezajlott érettségi vizsgák több mint félezer diákra vonatkozó adatainak elemzése. Arra keresünk választ, hogy milyen tényezők határozták meg a vizsgaeredményeket, a záróvizsgán mutatott teljesítményt. Mitől függött, hogy a gimnazisták jeles, jó vagy megfelelő minősítéssel zárták le középiskolai tanulmányukat? Ennek a kérdéskörnek a vizsgálatához kiterjesztettük az elemzett időszakot az 1900–1914 közötti évekre, hogy az ezáltal megnövekedett elemszám alkalmas legyen statisztikai számítások elvégzéséhez.

Tanulmányunk az alábbiak szerint épül fel. Először az érettségi vizsga mint intézmény célját és jelentőségét értelmezzük, különös tekintettel annak eredményére, azaz a vizsgateljesítmény minősítésére. Majd az érettségit tartó iskola, korabeli teljes nevén Budapest, I. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium (a továbbiakban röviden I. kerületi gimnázium) társadalmi karakterét jellemezzük. Ezután az adatok forrását, a belőlük kialakított adatbázist és a kijelölt változókat fogjuk bemutatni és leírni. Majd az elvégzett számítást, az alkalmazott többváltozós statisztikai elemzést és a kapott eredményeket részletezzük.

* Jelen tanulmányunk *A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban* című NKFIH projekt (FK 132 451) keretében készült.

¹ Sasfi 2023.

AZ ÉRETTSÉGI INTÉZMÉNYE

Az érettségi vizsgálat intézményét poroszországi minta alapján az *Organisationsentwurf* elnevezésű oktatásügyi szabályzat² vezette be a magyarországi középfokú oktatásba 1849 novemberében.³ A vizsga intézmény jellegét az adta, hogy jelentőségében túllépett a középiskolai szervezeten belüli, időszakonkénti tudásértékelés, az éves osztályvizsga gyakorlatán. A záróvizsga alapvető célja – a mintául szolgáló német eredetivel egyezően – a felsőfokú tanulmányokra való alkalmaság megállapítása volt, a korábbi hat helyett immár nyolc éves gimnáziumi tanulmányokat elvégző diákok esetében. A vizsgálatot „államérvényesen” kellett lebonyolítani, ami azt jelentette, hogy az adott iskola tanáraiból álló vizsgabizottságban az elnöki tisztelet tantestületen kívüli személynek – általában a tankerületi főigazgatónak vagy a helyettesének – kellett betöltenie. Az elnök személye garantálta ugyanis, hogy a gimnázium a számára előírt tantervnek megfelelő követelményeket kéri számon a vizsgázóktól. Ezek a követelmények az egyetemi tanulmányokra jogosítottak fel.⁴ Az eredeti cél, vagyis az egyetemi felvétel tekintetében eleve vitatott volt és jó ideig maradt is, hogy a vizsgát az egyetemnek vagy a gimnáziumnak kell-e lefolytatnia. A kérdés végül a középiskola javára dőlt el, és ebben döntő érv volt, hogy a felső osztályos tanulmányok során a tanárok ismerhették meg jobban diákjaik képességeit, mint az egyetemi oktatók vagy más idegen vizsgáztatók. A vita a szellemi érettség követelményeinek meghatározása kérdésében is fennállt: az ideál a teljes körű általános műveltségről való magabiztos számadás volt, az áttekintés és az összefüggések felismerésének fontossága, szemben a részletekbe vesző memóriatornával.⁵ Az előbbi megállapítása lényegesen több időt és odafigyelést igényelt az utóbbinál, és jelentősebb vizsgáztatói aktivitást is feltételezett. Ebben az esetben ugyanis jelentősége van annak, hogy a vizsgáztató mennyire ismeri a vizsgázó tudását, képességeit.

Az érettségivel kapcsolatban a szakmai-oktatásügyi nyilvánosságon belül, sőt azon túl is időről időre vita tárgyát képezte mindenekelőtt a diákok mentális túlterhelése, a túlzott memorizálás, a hosszú felkészülési idő, a felmentés lehetősége, az államérvényes lebonyolítás stb. megszervezése. Mindezen oktatáson belüli problémák rendezését az érettségi új funkciói még nehezebbé tették. Az érettségi vizsgálatot újraszabályozó középiskolai törvénnyel egyidőben, 1883-ban a köztisztviselők

² *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. Wien, 1849. Magyar kiadása: *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve* 1990. Az első, még rögtönzött érettségi vizsgákat Magyarországon 1851 őszén tartották, az 1851 június 3-i minisztériumi rendelkezés alapján.

³ Az érettségi vizsgálat történetének 1945-ig való alapos áttekintését lásd: Balogh 1968. Tárgyalat időszakunkra nézve leginkább mérvadó: Fináczy 1911.

⁴ *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve* 1990: 164.

⁵ Az 1884-es és az 1905-ös, 1914-ben is érvényben levő érettségi vizsgautasítás 2. §-ának megfogalmazásában: „Az érettségi vizsgálat célja: kipuhatolni, vajon a vizsgálatra jelentkező tanuló értelmi fejlettsége és tárgyismerete a középiskolai tanterv mértéke szerint oly fokon áll-e, aminő a főiskolai tanulmányokra szükséges.”

minősítéséről meghozott 1. törvénycikk ugyanis számos közszolgálati pozíció betöltését érettségihez kötötte. Ezt, az érettségihez kötött képesítést, amely a közepes szintű állami állások betöltésére, illetve a sorkatonai szolgálatban biztosított egyévi önkéntesség kedvezményére jogosított fel, tekintette a tanári szakma és a szélesebb közvélemény is az 1890-es évektől az érettségi legfőbb problémájának.⁶ Elsősorban azért, mert ettől kezdve egyre nagyobb számban érettségiztek olyan diákok, akik valójában nem kívántak felsőfokon továbbtanulni. Így a felsőfokú tanulmányokra való érettség megállapításának elsődleges funkciója mindinkább háttérbe szorult, s a tanárok többsége kritikusan szemlélte az érettségi gyakorlatának ilyenét változását.⁷ Az egyre növekvő számú maturandus érdemi, „mélységi” vizsgáztatásának – a vizsgáztatói kapacitás véges volta miatt – egyre inkább csökkentek az esélyei. Az érettségi 1905. évi újrászabályozása nem oldotta fel ezt a dilemmát, inkább csak a realitásokhoz alakította a követelményeket – azaz csökkentette azokat. Ezt a tanári szakma nagyobb része nem fogadta pozitívan, mivel úgy értékelte, hogy esik a vizsga színvonala. A tanárság jelentős része volt azon az állásponton, hogy az érettségi kizárólag a tudományos pályákon való továbbtanulásra való alkalmasság, a „tudományos készség” igazolására szolgáljon, azaz valójában felvételi vizsgaként nyerve vissza eredeti funkcióját. Úgy vélték, ennek következtében csökkenhet a maturánsok száma, és az ő érdemibb vizsgálatukkal emelkedhet a színvonal. A közszolgálati és egyéves önkéntesi jogosításokhoz pedig legyen elegendő a középiskola nyolc osztályának az elvégzése.

Érettségi fokozatok mint érdemjegyek

A középiskolai érettségi vizsga rendjét időszakunkban az 1884-es és az 1905-ös rendelet szabályozta.⁸ Az első szabályzat szerint a gimnáziumban érettségizőnek öt tárgykörből kellett írásbeli dolgozatot készíteni, a szóbeli megmérettetés ugyancsak öt tantárgyból történt. Az írásbeli tárgykörei: értekezés a magyar irodalomból, fordítás németből magyarra, fordítás magyarról latinra (majd 1902-től latinról magyarra), fordítás görögből magyarra, végül pedig matematikai feladatok megoldása. Minden egyes dolgozat elkészítésére öt óra állt a diák rendelkezésére. A szóbeli tárgykörei: magyar nyelv és irodalom, latin nyelv és irodalom, Magyarország története, matematika, végül fizika (természetan). Ha a tanuló görög vagy német írásbeli dolgozata elégtelen lett, ezekből a tárgyakból a szóbeli vizsgán javíthatott. 1895-től az 1890-ben bevezetett görögpótló tantárgy görög vonatkozású részei alapján is szóbeli vizsgát kellett tennie az érettségizőnek.

A vizsgázó mind az írásbeli, mind a szóbeli teljesítményére osztályzatokat kapott, tehát kétszer öt érdemjegyet. Ezek alapján került meghatározásra a vizsgaeredmény „általános fokozata”, vagyis az érett diák átlag érdemjegye a szóbeli

⁶ Balogh 1968: 66–68.

⁷ Ezt elsősorban az *Országos Középiskolai Tanáregylet Közlönyében* folyamatosan megjelenő írásokban, hozzászólásokban és vitákban lehet nyomon követni.

⁸ *Érettségi vizsgálati utasítás* (1884. évi 10,288. sz. és 1905. évi 105,500. sz. VKM rendelet).

után tartott vizsgabizottsági értekezleten, mégpedig a következők szerint: „Jeles jelzést csak azon tanuló kaphat, kinek végeredményül szolgáló minden érdemjegye jeles, legfeljebb egy jó. Jó jelzést csak azon tanuló, kinek minden tanjegye legalább jó, legfőlebb egy elégséges.”⁹ A többi vizsgázónak, aki a követelményeknek megfelelt, vagyis akinek minden jegye legalább elégséges volt, „érett” (vagy „egyszerűen érett”, esetenként „elégségesen érett”) általános fokozat került a neve mellé az anyakönyvbe és a bizonyítványába.

A rendes érettségi vizsgát a tanév végén tartották; az írásbelit május második, a szóbelit pedig június első felében. Aki a szóbelin egy vagy több tantárgyból elégtelen érdemjegyet kapott, később javító vagy ismétlő vizsgát tehetett. Az egy tárgyból bukottak szeptemberben javíthattak, ennek sikertelensége esetén decemberben még próbálkozhattak. Azok, akik több tárgyból is elégtelent kaptak, egy év múlva a teljes érettségit ismételhették meg. Az ekkor egy tárgyból bukottnak még egy javító vizsga lehetőségük volt, azok viszont, akik több tárgyból is sikertelennek bizonyultak, többet nem voltak érettségire bocsáthatók.

Az 1905-ös szabálymódosítás¹⁰ – a túlzott memorizálandó ismeretanyag csökkentése érdekében –, az elkészítendő írásbeli dolgozatok számát háromra csökkentette: értekezés magyar nyelven a magyar irodalom köréből, fordítás latinból magyarra és matematikai feladatok. Tehát mind a görög, mind a német kikerült az érettségi tárgyak közül, valamint a görögpótló szóbeli vizsgatárgya is. A vizsga rendje más tekintetben nem változott. Az új szabályozás kétségtelenül jelentősen csökkentette a számonkérhető tananyag terjedelmét, és növelte annak esélyét, hogy a diákok érdemi tudásról tegyenek biznyságot a vizsgán. A szabályzat módosítása elérte célját – legalábbis az érettségi vizsgaeredmények statisztikája ezt jelzi. A jelesen érettek aránya több mint 5%-kal, a jól éretteké 1%-kal növekedett az 1906–1910 közötti öt év átlagértékei alapján, míg az egyszerűen érettek részaránya ennek megfelelően közel 6,4%-kal csökkent az 1901–1905 közötti, hasonló adatokhoz képest. (A részletes adatokat lásd a *Függelék F1–2. táblázataiban!*) A vizsgált gimnázium esetében a szabályzat változásának következményei még markánsabban jelentkeztek: a jelesek aránya több, mint 8%-kal, a jó eredménnyel érettekké több, mint 5%-kal növekedett, míg az egyszerűen érettek részaránya közel 13,5%-kal csökkent.

További elemzés kérdése, hogy ezek az adatok mennyiben mutatják a tanulói teljesítmény javulását, és mennyiben a követelmények csökkentésének eredményét. Az mindenesetre határozottan feltételezhető, hogy az érettségi érdemjegyek az ún. államérvényesség által szigorúan szabályozott vizsgarend, valamint a szélesebb kollektív értékelési gyakorlat miatt nagyobb fokú objektivitást tükröztek az egyes tantárgyak évvégi osztályvizsgán megállapított kalkulushihoz képest.¹¹ Az „általános fokozat” kifejezés, azaz az érettségi érdemjegy összesített jellege

⁹ *Érettségi vizsgálati utasítás* (1884. évi 10,288. sz. VKM rendelet) 26. §.

¹⁰ *Érettségi vizsgálati utasítás* (1905. évi 105,500. sz. VKM rendelet).

¹¹ Erre a következtetésre jut Maárné Molnár Csilla is a kaposvári gimnázium diákjait elemző, alapos munkájában. Maárné Molnár 2009: 152.

pedig a tantárgyi részteljesítmények egyszerű összegénél nagyobb, koncentrált erő kifejtésre utalt.

A gimnáziumi érettségi, fokozatától függetlenül, továbbtanulásra jogosított a felsőoktatás minden intézményében. E téren a fokozatnak mindössze egy vonatkozásban volt jelentősége: egyetemi tanulmányaik első félévében csak azok kaphattak tandíjmentességet, akik jeles fokozatú érettségi eredménnyel léptek be a felsőoktatásba.¹²

Továbbtanulás

Mint azt az előzőekben láthattuk, a sikeres érettségi eredendően és elsődlegesen a felsőfokú tanulmányok önálló végzésére való alkalmasságot volt hivatott bizonyítani. Az önállóan folytatott stúdiumok keretét pedig alapvetően az egyetemi tanszabadság biztosította. Ezért az egyetemre törekvők esetében valódi intellektuális tétje volt a vizsgának. A többiekénél az érettségiben inkább a rendkívüli mentális koncentráció képességének igazolását és ezzel a tanulás korszakának lezárását kell látnunk – egyfajta beavatási szertartást a felnőtt létbe.¹³ Ez a kor – és a történettudomány – megítélése szerint az úgynevezett úri középosztályba történő belépést jelentette.¹⁴ Az érettségi e kettős jelentése miatt is fontos látnunk, hogy a gimnáziumi érettségizettek milyen arányban választották az egyetemi továbbtanulást.

Erről 1909-től rendelkezünk intézménytípusonkénti országos adatokkal, amelyek szerint az 1910–1914 közötti öt évben tudományegyetemen az érett gimnazisták 40%-a, a műszaki egyetemen pedig 11%-a tanult tovább. (Lásd a *Függelék F3. táblázatát*.) Összességében tehát a vizsgált időszakban átlagosan az érettek fele szándékozott továbbtanulni egyetemen. Ilyen értelemben az érettségi az elitképzés kulcsmomentuma volt az egyetemi diplomáig vezető „királyi út”-on, a középfokú oktatás intézményi mezőjén át. Feltételezhetjük hát, hogy az egyetemre készülőkhöz számukra megkülönböztetett jelentőséggel bírt a vizsgán elért teljesítmény. Erre a megállapításra elemzésünk során még visszatérünk.

Az I. kerületi gimnázium esetében a műegyetemre aspirálók arányát meg tudjuk állapítani az egész vizsgált másfél évtizedre, és ez 15,1% volt. Az ebben az időszakban a tudományegyetemre tartók arányát a jogra és teológiára készülőkhöz számának bizonytalansága miatt nem tudjuk kiszámítani, de ismerjük a biztosan tudományegyetemi tanulmányokat követelő orvosi pályára törekvők részarányát: ez a vizsgált másfél évtized során az I. kerületi tanintézetben maturáltak között 7,6%, míg országosan 11,5% volt. A két egzakt életpálya, a mérnöki és az orvosi tehát a maturánsok valamivel több mint egyötödének volt hivatásbeli célja.

¹² Ferenczy 1892: 77. E forrás szerint a Budapesti Tudományegyetemen, valamint a Műegyetemen félévenként 30 forint volt a tandíj. További kutatást igényel, hogy ezek a feltételek a későbbiekben, az általunk vizsgált időszakban is fennálltak-e.

¹³ Szilágyi 2001: 7.

¹⁴ Gergely (szerk.) 2003: 466; Mazsu 2012: 73, 95.

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Míg a tantárgysajátos érdemjegyek vizsgálatával, különösen azok felekezeti különbségeivel számos munka foglalkozott az utóbbi években,¹⁵ az érettségi eredményekről ezt nem mondhatjuk el. Mint fentebb hangsúlyoztuk, az érettségi eredmény megítélésünk szerint elég nagy megbízhatósággal jelzi a középiskolai tanulmányok végső általános minőségét, ezért tulajdonítunk nagy jelentőséget a vizsgálatának. A miénkhez nagyban hasonló forrásbázison korábban Karády Viktor végzett kiterjedt elemzéseket.¹⁶ Ezek fókuszában az érettségizők felekezetsajátos eredményei és a pályaválasztási terveik közötti összefüggések álltak: Karády az 1900–1914 közötti időszak több mint 10 ezer maturandusának adatait többdimenziós keresztábrákra elemezte. Munkája eredményeként egyrészt megállapította a zsidó diákoknak az érettségi eredményekben is megnyilvánuló tanulmányi kiválóságát a római katolikus és a többi keresztény felekezet aggregátumával szemben. Másrészt kimutatta a zsidóság ezen alapuló pályaválasztási terveinek sajátos modernitását, avagy polgári jellegét. Ez abban állt, hogy erősebb motivációval és nagyobb tanulmányi befektetéssel jobb eredményeket elérve a zsidó diákok elsősorban a modern értelmiségi hivatásokat célozták meg, mintegy bebiztosítva pályára állásuk sikerét. Ezek mellett Karády az asszimilációs erőfeszítéseiket is kimutatja a családnevek etnikai jellegének figyelembevételével.

Az általunk elemzett adatok körének és mennyiségének tekintetében azonban kutatásunk sokkal közelebb áll Hunfalusy Szabolcs munkájához, amely az egyik fővárosi felekezeti elitgimnázium érettségizett diákjait vizsgálta a miénkkal lényegében azonos forrástípusok bázisán.¹⁷ Hunfalusy az iskola 1871–1944 között érettségiző, közel 3000 diákjának érettségi vizsgaeredményeit dolgozta fel tantárgyanként, ugyancsak többdimenziós keresztábrák segítségével. Akárcsak később Karády, ő is elsősorban a kisebbségi felekezeti csoportok tantárgysajátos tanulmányi teljesítményére fókuszált. Kitért azonban arra is, hogy a felekezet mellett (a kulturális tőkén keresztül) a társadalmi státus is befolyásolta az érettségi vizsgán mutatott tantárgyi teljesítményt. A vizsgált sokaságot mint „nem véletlen kiválasztású” adatként kezelte,¹⁸ és ennek elemzésével kereste a választ elsődlegesen a felekezeti-etnikai kisebbségi csoportok eltérő iskolai teljesítményének és kulturális tőkéjük felhalmozási folyamatainak magyarázatára. Ehhez nagyban hasonló megközelítést alkalmazunk az alábbiakban, amikor egy tanintézet, az I. kerületi gimnázium maturandusainak adatait elemezve vizsgáljuk az érettségi eredmények és a diákok társadalmi háttere

¹⁵ Lásd Karády Viktor és Bolgár Dániel ilyen tematikájú munkáit, például: Karády 1997: 118–120; Karády 2012; Bolgár 2017, 2024.

¹⁶ Karády 1997: 96–97; Karády 2000: 203–209. A forrásbázis Karády későbbi közleményében is szerepet kap, ám ekkor már az érettségi teljesítmények tantárgysajátos elemzése kerül középpontba. Karády 2012.

¹⁷ Hunfalusy 1995.

¹⁸ Hunfalusy 1995: 93. „Természetesen már magát a mintát is meghatározza az iskola felekezeti hovatartozása, szelleme, színvonala, felvételi politikája stb., de a jelen munkának ezeket a jellemzőket nem volt célja teljességükben feltárni.”

közötti összefüggést, nem csak a felekezeti különbségekre koncentrálna. Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy az egy intézmény adatain végzett elemzés eredménye a tanintézet sajátos jellegét, iskolai kultúráját, oktatási milióját is tükrözni fogja. Erre mindig tekintettel kell lennünk eredményeink értelmezésénél, az országos adatokkal történő összehasonlításnál.

A GIMNÁZIUM

Előző írásunkban bemutattuk a gimnázium helyét az öt budai középiskola alkotta intézményrendszeren belül, valamint a társadalmi karakterét az akkor vizsgált érettségi évében, 1914-ben.¹⁹ Ennek lényege, hogy az 1892-ben alapított I. kerületi gimnázium ekkor már a legnagyobb diákszámmal működött Budán. A diákok többségében helybeliek voltak, és nagy arányban jutottak el a 8. osztályig, illetve tettek érettségit. Megállapítottuk, hogy az I. kerületi gimnázium, mely sikeresen nézett szembe a minőségi tömegoktatás új kihívásával, dinamikus fejlődött fel az 1914-es évre.

Az értesítők adatai alapján a tanintézet társadalmi karakteréről azt állapítottuk meg, hogy a diákok felekezeti összetétele ebben a gimnáziumban volt a legkiegyensúlyozottabb a budai középiskolák között: „az evangélikus diákok közel kétszeres, a református és zsidó tanulók másfélszeres felülreprezentációját jelentette a budai lakosság felekezeti arányaihoz viszonyítva, a katolikusok jelentősebb (kb. 10%-os) alulreprezentáltsága mellett”.²⁰ A szülők társadalmi állását tekintve pedig – különösen a közeli, nagy múltú Egyetemi Gimnáziummal összevetve – láthatjuk, hogy ebből a szempontból a krisztinavárosi középiskola nem nevezhető elitgimnáziumnak. Döntően ugyanis a hagyományos középosztály fiait képezte és juttatta el az érettségi vizsgákig. Az elitek utánpótlásában betöltött szerepe azonban kiemelkedő volt. Legalábbis a széles értelemben vett tudás létrehozásának, őrzésének és elosztásának intézményi kulcspozícióit birtokló tudáselitében. A két világháború közötti tudáselitbe juttatott 19 egykori diákjával az országos mezőnyben 12–13., a budapestiben pedig 7. volt azon középiskolák rangsorában, melyek képzésükkel segítettek az elitbe juttatni tanulóikat.²¹ Tekintettel arra, hogy csak 1892-ben kezdte meg működését, az intézmény igazán kiemelkedően teljesített a tudáselitbe való felkészítés során.²²

¹⁹ Sasfi 2023: 374–379.

²⁰ Sasfi 2023: 375.

²¹ Kovács–Kende 2011a: 80. A budai középiskolák közül csak a lista 2. helyén álló egyetemi katolikus gimnázium volt eredményesebb, 63 diákjával. A hivatkozott kutatás tudáselitnek a széles értelemben vett tudás termelésében, ellenőrzésében, kezelésében és elosztásában szerepet játszó intézmények vezető posztjait betöltő személyeket tekintette. Vagyis az oktatási, tudományos, kommunikációs-kulturális-művészeti, valamint az értelmiségi érdekvédelmi szervezetek elitjének tagjait. Kovács–Kende 2011a: 76.

²² Sasfi 2023: 379.

Ami az 1900 és 1914 közötti időszak egészét illeti, abban a diákok száma folyamatosan, mintegy 60%-kal növekedett, mindössze az 1906–1908 közötti három évben volt minimális visszaesés. A fővárosi fiú gimnazisták számának 75%-os növekedési ütemétől a 60% ugyan elmaradt, de a budai területen így is ez a gimnázium bizonyult a legnagyobb létszámú és legdinamikusabban fejlődő középiskolának. Ezzel párhuzamosan a helybeli diákok arányában is kismértékű növekedés figyelhető meg: a mutató értéke 1900–1905 között 80% körül volt, majd 1910-re már 90%-ra emelkedett, ami budai viszonylatban kiemelkedő aránynak számított. A rendelkezésre álló – nem teljes körű – anyakönyvi lakcímadatok szerint a diákok és szüleik túlnyomó többségükben az I. és II. kerületben laktak.

A diákok felekezeti megoszlása 1914-ben a következő volt: valamivel több mint 60%-a római katolikus, 15,5%-a izraelita vallású, 11%-a evangélikus, 9,5%-a pedig református. A görögkatolikus és görögkeleti felekezetű tanulók együtt nem érték el a 2,5%-ot. Ezekkel az értékekkel a gimnáziumban meglehetősen kiegyensúlyozottak voltak a felekezeti viszonyok, amelyek a vizsgált időszakban lényegileg változatlanok maradtak. A lokális szinten kisebbségi felekezetek határozott jelenléte az iskolában ösztönző versenyhelyzetet is teremthetett a tanulók számára.

A felekezeti hovatartozás mellett talán a társadalmi háttér, a szülők „polgári állása” jelenti azt dimenziót, amely leginkább hatással van a tanulmányi teljesítményre és – ettől nem függetlenül – az iskola utáni aspirációkra. 1914-ben a gimnázium karakterét a szülők státusa alapján az alábbiak szerint jellemeztük. A legnagyobb hányadot a „köz- és hatósági tisztviselők” kategóriája képviselte (24,9%), ezt követte a „kereskedelmi vagy közlekedési (vasúti, posta- stb.) tisztviselő” kategória (15,9%), majd a „másféle értelmiségi (orvos, ügyvéd, közjegyző, gyógyszerész stb.)” kategória következett (10,9%). A „pap–tanár–tanító” kategória aránya is viszonylag magas volt (8%), legalábbis más budai gimnáziumokéhoz képest, de az országos aránynál (10,7%) mégis alacsonyabb. Végül a katonatisztek–csendőrtisztek részarányát kell említenünk, amely az I. kerületi gimnázium esetében ugyancsak magas volt (4,6%), miközben országosan az 1%-ot sem érte el. A földbirtokosokat tekintve viszont az I. kerületi középiskola aránya alacsonynak tekinthető (3,8%), ami alig negyede volt az országos értéknek (15%).

Ha a szülők magasabb iskolázottsága alapján akarjuk csoportosítani az előbbi származási kategóriákat, akkor a „tulajdonképpeni” értelmiség korabeli gyűjtő-kategóriáját alkalmazhatjuk: a köztisztviselő, a pap–tanár–tanító, és az egyéb értelmiség kategóriái összesen 43,8% -ot képviseltek az I. kerületi iskolában. Ha az eredetileg a termelő ágazatok alá besorolt magán- és társulati hivatalnokokkal, valamint a katona- és csendőrtisztekkel tovább bővítjük a legalább középiskolázott szülők körét, akkor összességében 68,6%-ot kapunk. Végeredményben tehát masszív reprodukzív jelleget láthatunk az iskola szülői klientúrájánál, korabeli megnevezéssel „közönség”-énél. Az intézményben döntően az iskolázott középosztály, a hivatalnok–értelmiség fiai tanultak, és jutottak el nagy arányban az érettségi vizsgáig. A legfelső réteg, az elit gyerekei aránylag kis számban

előfordultak ugyan, de ők jellemzően inkább a környező elitgimnáziumokban tanultak. Az alacsonyabb iskolázottságú alsó középosztályi, kispolgári családok fiainak pedig kevés lehetőség nyílt a vizsgált iskolában tanulni. Fontos kiegészítése a képnek az, hogy a vizsgált időszakban 10% feletti az inaktívak, vagyis a nyugdíjasok, járadékosok, tőkepénzesek, háztulajdonosok és magánzók aránya a szülők között. Ez az érték azonban nem rendkívüli, országosan is 9% felett állt.

Az a jellemzés tehát, amit előző tanulmányunkban, az 1914. évi adatok alapján készítettünk, lényegében a korábbi másfél évtized azonos adataival egybevetve is helytálló. Három kategória esetében látható számottevő növekedési tendencia: a diplomás értelmiség és tanító, a kereskedelmi vagy közlekedési (vasúti, posta- stb.) tisztviselő és a katonatiszt esetében. Ezeknek a magasan iskolázott társadalmi csoportoknak az előtérbe kerülése nyilván nagymértékben meghatározta az osztálytermek tanulmányi miliójét és az iskolán túli aspirációkat.

AZ ADATBÁZIS

A vizsgálat alá vont 537 maturandus adatait a korábban létrehozott *Budapesten érettségizettek számítógépes névtára 1892–1911.* elnevezésű adatbázisból²³ válogattuk le, mely a gimnáziumi érettségi anyakönyvek, illetve a szülőt vagy gondviselőt illetően az osztályanyakönyvek (főnévkönyv) információit tartalmazza. Ezeket az adatokat az 1912–1914 közötti évekre vonatkozóan az iskola értesítőjéből egészítettük ki. Erre azért nyílt lehetőség, mert a gimnázium a sikeres rendes (vagyis májusi–júniusi) érettségizők alapadatait 1903-tól évente – a fővárosi gimnáziumok között egyedülálló módon – szinte teljeskörűen, táblázatos formában közreadta az értesítőjében. Az ilyen módon közzétett adatok is az érettségi és osztályanyakönyvekből származnak. Azokhoz képest csak minimális eltérés volt tapasztalható: a diák, illetve a szülő vagy gondviselő nevét és lakhelyét nem közltek, ami jelen vizsgálatunkat némileg korlátozza. Az alábbiakban elemzésre kerülő, adatbázisban rögzített adatok a következők:

- a tanuló neve
- a tanuló vallása
- születési helye és ideje (év-hó-nap)
- atyjának vagy gyámjának polgári foglalkozása
- atyjának vagy gyámjának lakhelye
- az iskolák, ahol a középiskolai tanulmányait végezte
- érettségi vizsgálatának fokozata
- választott pálya

²³ *A Budapesten érettségi vizsgálatot tettek számítógépes névtára 1892–1911.* elnevezésű névtér adatbázis Sasfi Csaba vezetésével készült Budapest Főváros Levéltárában, az NKA Levéltári Szakmai Kollégiuma támogatásával. Az adatbázis koncepciójának kialakítását és tervezését Sasfi Csaba végezte, készítésében részt vett Agócs Tibor, Daczó Albert és Nagy Sándor.

A KUTATÁS KÉRDÉSE

Kutatásunk kérdése az, hogy mitől függ az érettségi vizsgán elért eredmény, hogy mely tényezők milyen mértékben befolyásolják az érettségi fokozatot. A korabeli szakmai diskurzus lényegében a felsőfokon továbbtanulók, valamint a diplomát nem igénylő hivatalokat és az egyévi önkéntességet, illetve az ahhoz kapcsolódó tartalékos tiszti státust ambicionálók között látott érdemi különbséget.

A nem nagy számú oktatástörténeti szakirodalom – mint fent láthattuk – valójában kevés támpontot nyújt a kérdésünk megválaszolásához. Határozott megállapításokat a történeti szociológia – alapvetően a fentebb hivatkozott Karády Viktor – fogalmazott meg az érettségi fokozatokban megnyilvánuló tanulmányi kiválóság felekezeti különbségeivel és ezek meghatározóival kapcsolatban. A vallási hovatartozás mellett azonban a többi „statisztikailag »függetlennek« tekinthető” háttértényező szerepének fontosságát is hangsúlyozta. Ilyenek a regionális-települési, iskolafenntartó szerinti jellemzők és a szülők foglalkozási státusa is.²⁴ Ezek vizsgálatára eddig azonban csak érintőlegesen került sor, leginkább az érettségi utáni továbbtanulási és pályatervek elemzése kapcsán. Jelen tanulmányban ezt a hiányt igyekszünk pótolni, amennyiben az érettségi eredményeket potenciálisan befolyásoló tényezők körét kiszélesítjük. A szülői státus, a vallás és a továbbtanulási aspirációk mellett vizsgáljuk az érettségi vizsgát biztosító tanintézetben, különösen a felsőbb osztályokban eltöltött tanévek számát is, amelyek ugyancsak a sikeres érettségi zálogának tűnnek.²⁵

AZ ÉRETTSÉGI EREDMÉNY PREDIKTORAI – TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉS

Kutatásunk kérdésének megválaszolásához többváltozós statisztikai elemzést végeztünk az I. kerületi gimnáziumban 1900–1914 között sikeresen érettségizettek adatbázisán. A többváltozós statisztikai elemzési lehetőségeinket a viszonylag alacsony elemszám mellett némileg korlátozta az is, hogy egyes változók esetében jelentős volt az adathiány. A diák lakóhelye például az esetek egyharmadában nem került kitöltésre, ezért ezt a változót végül nem vontuk be az elemzésbe. Ahol indokolható volt, ott a megfelelő cellagyakoróságok érdekében az egyes kategóriákat összevontuk. A többváltozós elemzésben az „egyszerűen érett”-nél jobb érettségi eredmény megszerzésének esélyét becsültük bináris logisztikus regressziós modellekkel. Az alábbiakban a modellbe bevont változók képzetét ismertetjük.

²⁴ Karády 2012: 149. Ezeket a szempontokat már Hunfalusy Szabolcs is alapvetően figyelembe vette elemzésében. Hunfalusy 1995.

²⁵ Sasfi 2023: 383. Rébay Magdolna arisztokrata gimnazisták esetében kutatta az egy tanintézetben eltöltött évek számát (Rébay 2014, 2015), azonban ezt nem az érettségéhez viszonyítva vizsgálta. Egy későbbi időszakra nézve Bégány Judit is kimutatta az iskolában folytatott tanulmányok idejét a Baár-Madas Református Leánygimnáziumban. Ő az iskolában eltöltött évek számával az egyes társadalmi csoportoknak az intézmény iránti elköteleződését vizsgálta (Bégány 2014: 148–165).

Függő változó

ÉRETTSÉGI EREDMÉNY

Modellünk függő változója az érettségi eredmény volt. A mintánkban szereplő diákok közel felénél az „érett” bejegyzés szerepel az érettségi eredménynél, míg másik felük „jól érett” vagy „jeles” eredménnyel zárta a középfokú tanulmányait. Az elemzéshez az utóbbi két kategóriát összevontuk, és azt vizsgáltuk, hogy milyen tényezők növelték annak esélyét, hogy a diák az egyszerű éretthez képest jobb (jó vagy jeles) osztályzatot kapjon.

Független (magyarázó) változók

SZÜLŐ STÁTUSA

A szülő – illetve ennek hiányában a gondviselő – foglalkozásából hat kategóriás státus-hierarchiát hoztunk létre, ahol a 6 a legmagasabb, az 1 a legalacsonyabb státusúakat jelentette. A magánzók, a nyugdíjasok és az ismeretlen foglalkozásúak gyerekeit nem tudtuk bevonni a modellbe, hacsak nem volt megadva a korábbi foglalkozás (pl. nyugdíjas tanító). Így az elemzést végül az eredetihez képest 11%-kal kisebb mintán tudtuk elvégezni (N=478).

Foglalkozás alapú státus-hierarchiát képezni történeti adatokon meglehetősen sok nehézségbe ütközik, hiszen a vagyon-jövedelemnek, a tevékenység jellegének és autonómiájának, ehhez kapcsolódóan az iskolázottság szintjének, valamint a betöltött státus presztízsének mutatóit együttesen kell figyelembe venni. Jórészt ezt tették a kortárs oktatási statisztika alakítói és művelői, valamint a tanárok is eszerint végezték a szülők státusának kategorizálását. Mi ezen változó kialakításánál Kovács I. Gábornak a tudáselit kutatása során szerzett kiterjedt tapasztalatait, és az ezek alapján megfogalmazódó következtetéseit vettük figyelembe.²⁶

Kovács a fenti státusjegyek körültekintő elemzésével és a fizetési osztályhoz kapcsolódó megszólítások Kövér György által feltárt rendszerének összekapcsolásával alakította ki az elithez tartozók apáit kategorizáló hierarchia szintjeit.²⁷ Mi is ezen presztízshierarchiának a „Méltóságosok”-tól az „Alsóbb osztályok”-ig terjedő hat kategóriájába soroltuk a maturandusok szüleit.

Elemzésünk szempontjából a fenti kategorizáció lényeges eleme, hogy az egyes rétegeknél az iskolázottsági minimumkövetelményeket is meghatározza.²⁸ Eszerint a felső1–2 rétegben diploma, a felső közép rétegben diploma és 8 középiskolai osztály, a közép rétegben 4–8 középiskolai osztály, míg az alsó közép rétegben 4 középiskolai osztály a jellemző iskolázottsági szint. Eszerint az érettségizők több mint felének szülője középiskolát végzett, nagyjából egyötödük pedig diplomás.

²⁶ Kovács–Kende 2011b.

²⁷ Kovács–Kende 2011b: 161–191.

²⁸ Kovács–Kende 2011b: 174.

1. táblázat

*Az 1900–1914 között az I. kerületi gimnáziumban érettségizettek
szülei társadalmi pozíciójának megoszlása rétegek szerint*

	<i>fő</i>	<i>%</i>
felső1	29	5,4
felső2	51	9,5
felső közép	206	38,4
közép	109	20,3
alsó közép	78	14,5
alsó	9	1,7
inaktív	53	9,9
nincs adat és nem besorolható	6	1,1
<i>összesen</i>	<i>537</i>	<i>100</i>

Jegyzet: Az alkalmazott rétegek kategóriák megfeleltetése a tudáselit-kutatás hierarchikus szintjeinek. Vö.: Kovács–Kende 2011: 173–191.

- felső1 = „Méltóságosok”
- felső2 = „Nagyságosok”
- felső közép = „Tekintetesek”
- közép = „Újtekintetesek”
- alsó közép = „Kispolgárok”
- alsó (szakiparos, munkás, földműves, napszámos)

Egyes kategóriák között nagyok voltak a különbségek (pl. a 2. és 3. kategória között), míg más kategóriák között jóval kisebb különbséget valószínűsítettünk (pl. a 3. és 4. kategória között). Ezért az elemzéshez a hat kategóriát háromba vontuk össze, megkülönböztetve a *magas*, *közepes* és *alacsony* státusúakat. Az így keletkező változó jobban, egyértelműbben jeleníti meg a státushierarchia törésvonalait.

A modellünkben azt feltételeztük, hogy a magasabb státusú szülők gyermekei jobb érettségi eredménnyel végezték középiskolai tanulmányaikat. A tanult középosztály műveltségi-iskolázottsági reprodukcióra törekvését magától értetődőnek vesszük, ennek legfeljebb a gyerekek száma, illetve a képességeik szabhattak korlátokat, amelyek megfelelő anyagi kondíciók mellett, magántanárok alkalmazásával részben lebonthatók voltak. Emellett ezen ifjak kulturális tőkejavakkal való széleskörű ellátottsága sem lehet kétséges. A jelenség talán legfontosabb elemének a már „bejárt út” szülői tapasztalatát és az ezen alapuló családi edukatív miliőt tekintjük.

OSZTÁLYSZÁM

Ugyancsak feltételeztük, hogy az adott iskolában töltött idő meglátszik az érettségi eredményeken, vagyis növelte a jó eredmény elérésének esélyét az, ha valaki az első osztálytól ott tanult, de legalábbis minél több évet töltött el abban az iskolában, ahol érettségizett. Az „osztályszám” nevű, magas mérési szintű változóval azt mértük, hogy a diák hány osztályt végzett el az I. kerületi gimnáziumban az

érettségi előtt. Értéke 0 és 8 között változik attól függően, hogy a tanuló melyik évfolyamon lépett be az intézménybe. A 0 érték azt jelenti, hogy a diák csak az érettségit tette le itt vagy magántanulóként, vagy úgy, hogy már rendelkezett máshol megszerzett középiskolai végzettséggel. Ilyen tanuló mindössze nyolc volt a mintában. A legtöbben (64%) az első osztálytól kezdve ebbe az iskolába jártak, míg a többiek a második, harmadik stb. évfolyamon csatlakoztak. A gimnáziumban eltöltött idő, a tanárokkal kialakult kapcsolat hossza,²⁹ a tanrenden kívüli tevékenységekben (sport, önképzőkör, szakkörök) elért eredmények nyilván pozitívan hatottak a nem teljesen egyértelmű tanulmányi teljesítmények megítélésénél a végső vizsgán.³⁰ Hozzá kell tenni ehhez azt is, hogy a sikertelen első, azaz „rendes” vizsga utáni javító vagy ismétlő érettségi vizsgákat csak ritkán szervezték az eredeti iskolában, ahol alig számíthattak az ismertségből adódó előnyök.

VALLÁS

Amint a szakirodalmi áttekintésben bemutattuk, a vallási, felekezeti hovatartozásnak az iskolai eredményességre gyakorolt szerepe az oktatástörténeti kutatások leginkább vizsgált kérdése. Alakulását már a kortársak is figyelemmel kísérték, így részletes hivatalos statisztikai adatsorokkal rendelkezünk róla. Ennek megfelelően modellünkben ez a változó a diák vallási hovatartozását jeleníti meg. Megkülönböztettük a római katolikus, református, evangélikus és izraelita vallásúakat, míg a mindössze néhány diákot kitevő „egyéb” kategóriába kerültek a görögkatolikus és ortodox vallásúak. A hivatalos oktatás-statisztika és az idézett szakirodalom³¹ alapján feltételeztük, hogy – minden egyéb változó kontrollálása mellett – az izraelita vallásúak jobb eredménnyel érettségiztek, mint a katolikusok.

PÁLYAASPIRÁCIÓK

Amint azt már említettük, a korabeli tanárok úgy látták, hogy az érettségi vizsgán sikeresebbek azok a diákok, akik valamilyen felsőfokú tanulmányokat igénylő pályára terveznek menni, míg a magas iskolázottságot nem igénylő pályára aspirálók rosszabb eredménnyel vizsgáznak. Ezért a modellünkben a pályaválasztási aspirációkra vonatkozóan is szerepeltettünk egy változót. Ennek értékei azt jelzik, hogy a diák felsőfokú végzettséget igénylő pályára szándékozott-e menni vagy sem. Ezt a változót az érettségi anyakönyv „Megjegyzés” rovatába bejegyzett tervezett hivatás, életpálya alapján hoztuk létre. A bejegyzés időpontja meglehetősen bizonytalan, eddigi kutatásaink során nem találtunk utalást arra, hogy a vizsga előtt vagy annak megtörténte után került rá sor. Mindazonáltal kevés

²⁹ Az 1914-ben érettségiző 8-os A és B osztálynak például – az *Értesítők* alapján – egyaránt három osztályfőnöke volt az 1. osztálytól az érettségi vizsgáig tartó tanulmányaik során, és a három közül egy mindkét osztály esetében csak egy évig töltötte be a pozíciót. A diákok alapos megismerése, tanulmányaik nyomon követése szempontjából meglehetősen kedvező körülménynek tartjuk, hogy az osztályfőnökök személye nem gyakran változott a nyolc év alatt.

³⁰ Ezt a tényezőt már az *Entwurf* alkotói is figyelembe vették, noha ők a vizsgaértékelés megalapozottságát várták tőle. Vö. *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve 1990*: 37, 163.

³¹ Karády 1997: 96. oldali táblázat, és az ott megadott statisztikai forrás.

kétségünk van azzal kapcsolatban, hogy az esetek túlnyomó többségében a bejegyzések a valós, a matura előtt kialakult és tartósan fennálló pályatervet tükrözik. Az érettségi eredmény ismeretében nyilván előfordulhatott ebben módosulás, azonban feltevésünk szerint ez elenyésző számban történhetett meg.

A változó két értékű, azaz két kategóriába rendezi a diákok pályatervait: felosztja egyrészt azokra a foglalkozásokra, amelyek érettségit megkívánó felsőfokú tanulmányokat és végzettséget igényelnek, másrészt az összes többi, magas iskolázottságot nem követelő kereső tevékenységekre. Ezek szerint az első kategóriába vettük az egyetemi, főiskolai, akadémiai rendszeres tanulmányokat, de nem tekintettük ide tartozónak a jegyzői, a vasúti tisztképző és a posta- és távírda tanfolyamokat. Nem számoltuk ide a katonatiszti és csendőrtiszti pályát sem, mert azokat többségében középfokú iskolai végzettséggel töltötték be. A felsőfokú iskolázottságot nem igénylő egyéb pályatervek közé soroltuk az olyan túl általánosan megfogalmazott pozíciókat, mint például „hivatalnok”, „tisztviselő”, valamint a különböző művészeti pályákat, amelyek esetében nem volt egyértelmű követelmény felsőfokú tanulmányok folytatása.

A felsőfokú tanulmányokat igénylő pályákat megcélzó diákok nyilvánvalóan nagyobb motivációval és energiával készültek a vizsgára, mint azok, akiknek a terveihez az érettségi eredménye nem különösebben járult hozzá. Noha a felsőfokú továbbtanulásnál sem volt jelentősége az érettségi minősítésnek – leszámítva a korábban említett ösztöndíjképességet –, azonban a felsőfokra aspirálók esetében sokkal inkább feltételezhető a törekvés az – érettségi eredeti intenciójának megfelelő – átfogó műveltség igazolására, vagyis a minél jobb eredmény elérésére.

SZÜLETÉSI HELY

Végül a modellünkbe bevontunk egy további változót is, amely a diák születési helyére vonatkozott. Amíg a lakóhelyről szóló anyakönyvi bejegyzést az értesítőben nem adták közre, addig a születési helyre vonatkozó információ pontosnak és teljeskörűnek mondható. A bejegyzések alapján egy kétértékű változót hoztunk létre, amely a helybeli (budapesti születésű) és a nem helybeli (máshol született) diákokat különböztette meg egymástól. A változót a modellben kontrollváltozóként szerepeltettük, és nem fogalmaztunk meg hipotézist arra vonatkozóan, hogy az hogyan befolyásolja az érettségi osztályzat alakulását.

A változók mintabeli megoszlását a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat

A minta összetétele a magyarázó modell változói mentén

ÉRETTSÉGI EREDMÉNY	
érett	47%
jó vagy jeles	53%
SZÜLŐ STÁTUSA	
magas	14%
közepes	59%
alacsony	16%
nem ismert	11%
OSZTÁLYSZÁM	
0 (nem ide járt)	2%
1–7	34%
8 (végig ide járt)	64%
átlag: 6,5	
VALLÁS	
római katolikus	60%
református	10%
evangélikus	13%
izraelita	15%
egyéb	2%
PÁLYAASPIRÁCIÓK	
felsőfokú végzettséget igénylő pálya	76%
felsőfokú végzettséget nem igénylő pálya	24%
SZÜLETÉSI HELY	
Budapest	52%
egyéb	48%
<i>N = 537</i>	

EREDMÉNYEK**Leíró eredmények**

A mintánkban szereplő diákok 47,5%-a „érett” eredménnyel érettségizett, míg a „jó” eredményűek aránya 33,5%, a „jeleseké” 19% volt. Ezek az arányok jól tükrözik az országos eredmények megoszlását: 1900–1914 között

a gimnáziumokban országosan 49,6% volt az érettek, 31,1% a jók, 19,2% pedig a jeles eredményűek aránya.³² (Részletesebben lásd a *Függelék F4–5. táblázatait!*)

Az egyes alcsoportok érettségi eredményeit illetően jelentős különbségeket tapasztalunk. A *vallási, felekezeti* hovatartozás szerint a legkevésbé jó eredményre a római katolikus diákok érettségiztek: körükben a legnagyobb az érett eredményűek (51%), és a legkisebb a jeles eredményűek (17%) aránya (1. ábra). A másik végletet a református diákok jelentik, akik között jóval az átlag alatt vannak az érett eredményt szerzők (31%), miközben a jeles eredményűek aránya a mintában náluk a legmagasabb (23%). Az evangélikusok és az izraeliták hozzájuk képest kevésbé tűnnek eredményesnek: az érettek aránya körükben rendre 41%, illetve 46%, míg a jeles eredményűeké 23%, illetve 21%.

Felekezetenként kiszámítottuk az érettségi minősítés átlagát is, ahol a skála 1-től (jeles) 3-ig (érett) tart, azaz minél alacsonyabb az érték, annál jobb az adott felekezet átlagos minősítése.³³ Ez alapján az I. kerületi gimnázium – ahogy azt már a fenti százalékos megoszlásnál is láttuk – az országos átlagértéknél (2,30) némileg jobb eredményt ért el (2,28).³⁴ A tanulók egyes csoportjai közül a legjobban a reformátusok, a legkevésbé jól a római katolikusok teljesítettek (2,08, illetve 2,34), míg az evangélikusok és a zsidók teljesítménye az előbbi két csoport között helyezkedett el (2,19, illetve 2,25). Ezek az eredmények jelentősen eltérnek a Karády Viktor által feldolgozott, a hivatalos oktatási statisztika 1909–1915 közötti *országos* értékeitől.³⁵ Az általa közölt gimnáziumi adatok első helyen az evangélikus maturánsok kiemelkedő eredményességét mutatják (2,25), őket követik szorosan a zsidó diákok (2,26), majd a római katolikusok (2,34), végül pedig a reformátusok (2,41) következnek. Ha léptéket váltunk, és az országos adatokhoz hasonlítjuk az intézményi mintánk eredményeit, akkor azt látjuk, hogy az I. kerületi gimnáziumban viszont a reformátusok és az evangélikusok is megelőzik a zsidókat az érettségi teljesítményükkel. Ez minden bizonnyal az iskola akkori közönségének sajátos társadalmi összetételével van összefüggésben.³⁶ Az ide járó zsidó diákok szüleinek társadalmi státusa ugyanis az iskolai átlagnál lényegesen alacsonyabb, míg az evangélikusoké és a reformátusoké lényegesen magasabb volt. (*Függelék F6. táblázat*) A szülő státusa pedig, amint azt látni fogjuk, ugyancsak befolyásolta az érettségi eredményt. A státus mellett, de azzal

³² *Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.* közötti kötetei. Az országos adatokon belül az állami fenntartási gimnáziumok – amilyen az I. kerületi tanintézet is volt – értékei 1 százalékpontonál nagyobb eltérést nem mutatnak ugyanezen adatok egyikénél sem.

³³ A számítási módra lásd: Karády 1997: 97; Karády 2000: 205.

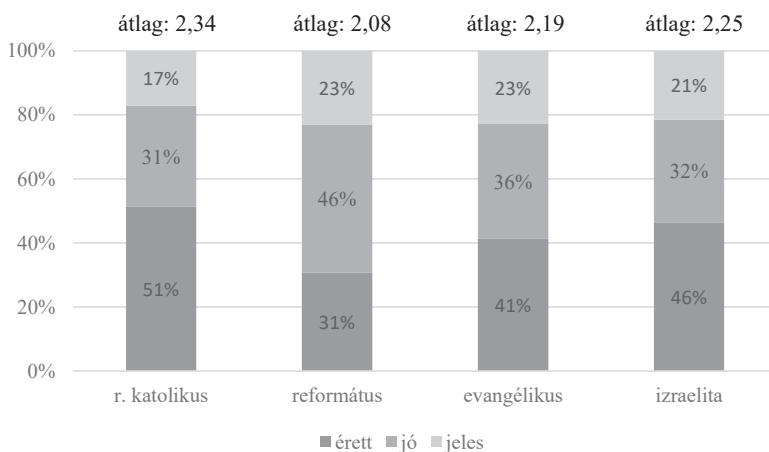
³⁴ *Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.* közötti köteteinek adataiból végzett számítás. (Az állami gimnáziumok hasonló mutatója lényegében megegyezett az országossal.)

³⁵ Karády 1997: 96. oldali táblázat.

³⁶ A középiskolák fenntartói típusa szerinti különbségek lehetséges okaira Karády is rámutat: eszerint „különböző típusú iskolákba a diáknépesség eleve különböző társadalmi szegmensei kerültek, s ezeknek az adott iskolai kultúrához való viszonya és egyéb szellemi készségei érthetően eltérő eredményességi rátát produkálhattak”. Karády 2012: 147–148. Ezek az egyes tanintézetek esetében ugyancsak meghatározó és további elemzésre érdemes témakörök.

1. ábra

Az érettségi eredmények megoszlása és átlaga a diák vallása szerint

erős összefüggésben is, komoly szerepe lehetett azonban az asszimilációs törekvések erősségének is ebben a csoportban.³⁷ Ennek egyik jele a névmagyarosítás. Megnézve a zsidó maturánsok családnevét, látni, hogy azok valamivel több mint egyharmada (37%) volt magyar jellegű. Ezen családok esetében megalapozottan feltételezhető az iskolai státuskompenzációs törekvés, amire a záróvizsgán való kiváló szereplés páratlan alkalomnak kínálkozott.³⁸ A zsidó diákok közel kétharmadából viszont, úgy tűnik, hiányzott ez a fajta ambíció.

Fontos lenne, hogy ebben az intézményi léptékben tegyünk összehasonlításokat más középiskolák maturánsainak eredményeivel. Sajnos azonban az érettségi minősítés általunk alkalmazott átlagos mutatóját más iskolák esetében nem vizsgálták, így a pontos összehasonlításra nem adódott lehetőség.

A 2. ábra az érettségi eredmények megoszlását és átlagát mutatja a szülő, gondviselő társadalmi státusa szerint. A különbségek itt is jelentősek. A legjobban a magas státusú szülők gyerekei teljesítettek, körükben az érett eredményűek aránya csak 39%, míg a jeleseké 23%. A státushierarchia közepén lévők gyerekei közül minden második ért el érett eredményt (50%), míg minden ötödik jelest (20%). Az alacsony státusúak is hasonló teljesítményt nyújtottak: körükben ugyan valamivel kisebb a gyengén teljesítők aránya (47%), ugyanakkor a jeles osztályzatot szerzőké is alacsonyabb (15%).

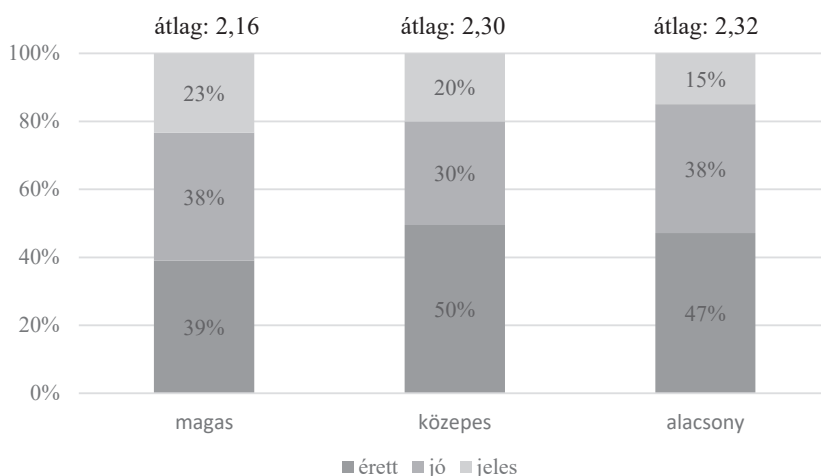
Az érettségi eredmények összefüggést mutatnak azzal, hogy a diák az érettségi vizsgát megelőzően *mikor, melyik osztályban lett* az I. kerületi gimnázium tanulója. Azok, akik mind a nyolc évfolyamot itt végezték, magasabb arányban szereztek jó vagy jeles érettségi osztályzatot, mint azok, akik rövidebb ideig vagy

³⁷ Hunfalusy 1995: 118.

³⁸ Nem ritka, hogy az érettségi anyakönyvbe utólag bejegyezték, ha az érett fiatalember családnevet váltott.

2. ábra

Az érettségi eredmények megoszlása és átlaga a diák szülőjének vagy gondviselőjének társadalmi státusa szerint

egyáltalán nem ide jártak. Különösen azok eredménye volt kedvezőtlenebb az átlagosnál, akik vagy csak az érettségit tették le az I. kerületi gimnáziumban, de egyébként magántanulók voltak (ők vannak többen), vagy más középfokú iskolai végezettséggel rendelkeztek. Körükben a jó vagy jeles eredménnyel érettségizők aránya csak 38%, míg az átlagos arány 53% (3. ábra).

A pályaválasztási aspirációk szerint a várakozásnak megfelelően szintén jelentősek a különbségek az érettségi eredményekben (4. ábra). A felsőfokú végzettséghez kötött pályákra aspirálók körében az érettek aránya csak 42%, a jeleseké viszont 23%, szemben a kevésbé ambiciózus pályát választók körében mért 66%, illetve 8%-kal. Az érettségi átlageredmények jelentős különbsége (az előbbi csoportban 2,19, az utóbbiban 2,58) egybecseng a korabeli tanárok tapasztalataival.

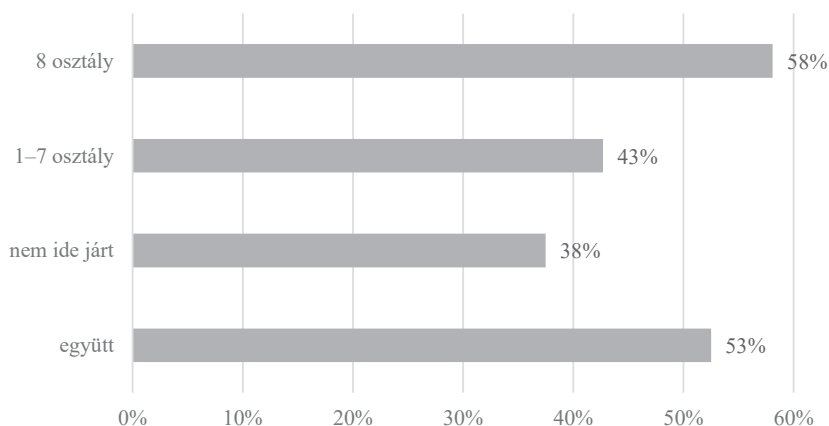
A születési hely szerint viszonylag kicsik a különbségek az érettségi eredményekben. A budapestiek valamivel rosszabbul teljesítettek, mint a vidéken születettek: az előbbieket körében 49% az érett, 34% a jó és 17% a jeles minősítésűek aránya, míg a vidékiek esetében ezek az értékek rendre 46%, 33% és 21% (5. ábra).

A logisztikus regresszió eredményei

A leíró eredményekből kirajzolódó összefüggéseket többváltozós statisztikai elemzéssel vizsgáltuk tovább. Bináris logisztikus regressziós becslésekkel azt néztük meg, hogy az egyes magyarázó változóink mennyiben befolyásolták annak esélyét, hogy a diák az érettségiben magas (jó vagy jeles) osztályzatot szerzett. A többváltozós adatelemzésnek az az előnye az egyszerű keresztábrás elemzéshez képest, hogy egyszerre képes többféle, kategoriális vagy folytonos változót kezelni, figyelembe véve a köztük lévő kapcsolatokat is. A logisztikus regressziós módszer

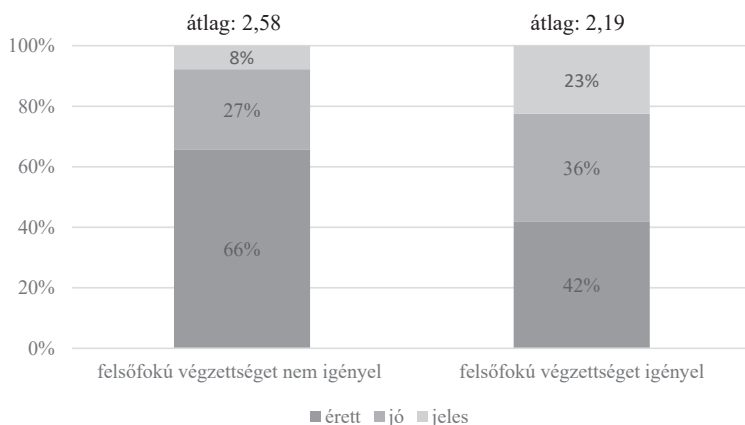
3. ábra

A jó vagy jeles eredménnyel érettségizők aránya az I. kerületi gimnáziumban az érettségi előtt elvégzett osztály száma szerint (%)

4. ábra

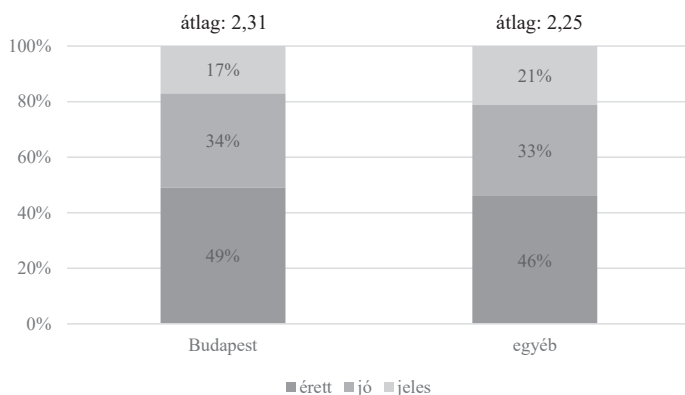
Az érettségi eredmények megoszlása és átlaga a diák pályaválasztási aspirációi szerint

esetében minden kategoriális változónál (azaz a modellünkben az *osztályszám* kivételével minden egyéb változónál) ki kell jelölnünk egy referencia-kategóriát. Az esélyhányadosok értékei azt jelzik, hogy az adott változóban a referencia-kategóriához képest más kategóriába tartozás hányszorosára növeli (vagy éppen csökkenti) az esélyét a magas osztályzatú érettségi eredmény megszerzésének – minden más változó kontrollálása mellett. Az egyes magyarázó változók hatását így egymástól elkülönítve tudjuk mérni. Például a *vallás* változónál a római katolikusokat jelöltük ki referencia-kategóriának, és ahhoz képest számítottuk ki, hogy mennyivel növeli a magas (jó vagy jeles) osztályzat esélyét pusztán az, ha a diák

5. ábra

Az érettségi eredmények megoszlása és átlaga a diák születési helye szerint

református, evangélikus vagy izraelita vallású, miközben minden egyéb mért változó esetében ugyanabba a kategóriába tartozik.

A 3. táblázatban a logisztikus regressziós modell esélyhányadosai láthatók. A jobb szélső oszlopban az egynél nagyobb érték azt jelzi, hogy az adott változó növeli, míg az egynél kisebb érték esetében csökkenti a magas osztályzat elérésének esélyét (ha minden más változót kontroll alatt tartunk). A csillaggal jelzett változók esetében az összefüggés statisztikai értelemben szignifikáns. A modell jó illeszkedést mutat.³⁹ Az esélyhányadosok értékei azt mutatják, hogy az *osztályszám* szignifikánsan befolyásolta a magas osztályzattal záruló érettségi esélyét: minden egyes év, amit a diák az I. kerületi gimnáziumban töltött, 1,167-szeresére növelte a magas minősítés esélyét.

A *szülői státus* esetében az eredmények vegyesek. Egyfelől, a közepes státusúakéhoz képest a magas státusú szülők gyerekei szignifikánsan nagyobb eséllyel értek el jobb eredményt az érettségiben (esélyhányados: 1,834). Az alacsony státusú szülők gyerekeinek viszont lényegében ugyanannyi volt erre az esélye, mint a közepes státusúakénak (esélyhányados: 1,068, nem szignifikáns a különbség). Összességében a szülői státus változó nem bizonyult szignifikánsnak, azaz nem mondhatjuk azt, hogy a szülői státus „globálisan”, a státushierarchia minden szintjén befolyásolta az érettségi eredményt.⁴⁰ Azt viszont megalapozottan állíthatjuk, hogy a magas státusúak gyerekei a többiekhez képest jóval sikeresebbek voltak az érettségi vizsgán.

³⁹ A függő változó tényleges és becslült értékei közötti egyezőséget a Hosmer–Lemeshow teszttel vizsgáltuk.

⁴⁰ Megjegyezzük, hogy egy magasabb, 9%-os szignifikancia-szint mellett szignifikáns eredményt kapunk a szülői státus „globális” hatására nézve.

3. táblázat

A jó vagy jeles érettségi eredmény esélyét magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

<i>Változó</i>	<i>Kategóriák</i>	<i>Esélyhányados Exp(B)</i>
	referencia: közepes	
SZÜLŐ STÁTUSA	magas*	1,834
	alacsony	1,068
	referencia: római katolikus	
VALLÁS	református*	2,243
	evangélikus	1,301
	izraelita	1,199
OSZTÁLYSZÁM*		1,167
SZÜLETÉSI HELY	referencia: nem Budapest	
	Budapest	0,762
PÁLYAASPIRÁCIÓ*	referencia: felsőfokú végzettséget nem igénylő	
	felsőfokú végzettséget igénylő	2,607
KONSTANS*		0,175

*: $p < 0,05$

A *vallással* kapcsolatban szintén vegyesek az eredmények. A kiemelkedő (jó vagy jeles) érettségi eredmény esélyét több, mint a kétszeresére növelte a református felekezethez tartozás (esélyhányados: 2,243), és ez az összefüggés statisztikai értelemben szignifikáns. Ugyan a többi valláshoz tartozók esetében is valamivel nagyobb volt az esély a magas osztályzatra a katolikusokhoz képest, de az összefüggés nem szignifikáns. A vallás összességében sem bizonyult szignifikáns befolyásoló tényezőnek az érettségi eredményekre nézve. Vagyis adatainkon ez az összefüggés csak az iskola református diákjainak a többiekéhez képest kiemelkedő sikerességére nézve mutatható ki. Ami a szülői státus és a vallás relatív erősségét illeti, az eredményeink alapján ebben a mintában a szülői státus erőteljesebben befolyásolta az érettségi eredményeket, mint a vallás.⁴¹

A *pályaválasztási aspirációkkal* kapcsolatban az eredmények megfelelnek a várakozásainknak, és a korabeli tanárok tapasztalatainak is: a felsőfokú tanulmányokat igénylő pályák választása igen jelentősen (2,6-szorosára) növelte annak esélyét, hogy a diák magas osztályzatú érettségi eredménnyel zárja a középfokú tanulmányait. Ez az összefüggés statisztikailag szignifikánsnak bizonyul. A pályatervezés nem pusztán a szülő társadalmi státusának hatását közvetíti (valójában a két változó között nem túl erős a korreláció), hanem önálló tényező az érettségi eredmény magyarázatában.

⁴¹ Az egyes magyarázó változók hatásának relatív erősségét a parciális R értékek alapján állapítottuk meg (a mutató értékeit a szövegben helyhiány miatt nem közöljük).

A *születési hely*, ahogy az a kétváltozós elemzésből várható volt, nem befolyásolta lényegesen az érettségi minősítést. A budapestieknek a vidékiekhez képest ugyan kisebb volt az esélyük a jó vagy jeles eredmény elérésére (esélyhányados: 0,762), de az eredmény statisztikai értelemben nem szignifikáns.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK ÉS KUTATÁSI PERSPEKTÍVÁK

A vizsgált tanintézmény *karakterét* tekintve egy nagy létszámú állami, azaz sajátos felekezeti nevelési küldetés nélküli gimnázium, amely felekezeti többségi környezetben működött, de a szomszédos középiskolákhoz képest viszonylag jelentős számban látogatták vallási kisebbségek. Az úgynevezett *közönségét*, vagyis szülői hátterét nézve erősen homogén felsőközéposztályi jelleggel rendelkezett. Munkánk során a működésének talán legfontosabb eredményét elemeztük, megvizsgálva az iskolában másfél évtized alatt érettségi vizsgát tett diákok érettségi minősítését. Jól látható, hogy az iskola maturánsai valamivel az országos átlag felett teljesítettek.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az alkalmazott többváltozós elemzés az adott nem túl nagy, mégis elégséges elemszámú intézményi mintán eredményes volt. Az elemzés alapján két jelentős észrevételt tehetünk az érettségi eredmény meghatározóiról: egyrészt a szülő társadalmi *státusának* jelentőségéről, másrészt az „osztályszám” változó alapján az érettségi vizsgát rendező iskola mint *nevelő intézmény*, valamint tágabban a lokalitás szerepéről.

Az első fontos megállapításunk az, hogy a tanulmányi kiválóságnak az országos statisztika által mutatott felekezeti rangsora intézményi szinten változhat. Esetünkben a szülő *társadalmi státusához* képest a felekezeti hovatartozás befolyása kevésbé erőteljesnek bizonyult a vizsgateljesítményre nézve. Amint arra már Hunfalusy is felhívta a figyelmet, az iskolai eredményesség meghatározói közül tehát a szülői státust és a vallást együtt kell figyelembe venni és kezelni. Ezeknek a változóknak az együttes mintázatai a későbbiekben fontos és izgalmas kutatási területeket jelölhetnek ki. Ehhez azonban első lépésben a szülői, vagyis a felnőtt népességen belüli felekezeti és státusbeli viszony feltárására és komplex meghatározására van szükség. Vagyis olyan kategóriarendszer kialakítására, amely tartalmazza a vagyoni-jövedelmi tényezőkön túl az iskolázottság mutatóit is. Az aktív-inaktív dimenzió (magánzó, nyugdíjas, járadékos stb.) kezelését is meg kell oldani. Ezen az úton, szándékaink szerint, a tanulmányi teljesítmények olyan sajátos miliőre deríthetünk fényt, amelyek lehetővé teszik a makroszintű statisztika alapján alkotott átfogó kép felbontását és fontos részleteinek kidolgozását.

A másik, további kutatásokat igénylő megállapításunk, hogy az iskolai sikerességet tekintve igen érdekes a *lokalitások* kérdésköre: a születési hely és a lakhely, ezek függvényében pedig a választott iskolák kérdése. Ezekben belül különösen figyelemre méltó az iskolában töltött idő, azaz, hogy mennyi tanévet tanult a maturáns az érettségiztető iskolában a záróvizsgája előtt. Elemzésünkben ez jelentős meghatározó tényezőnek bizonyult az érettségi fokozat tekintetében: minél tovább

tanult a diák az I. kerületi gimnáziumban, annál nagyobb eséllyel értékelték magasan az érettségi vizsgán nyújtott teljesítményét. Emögött többféle hatásmechanizmust is sejthetünk. Elméletben lehetséges, hogy egyfajta szelekciós torzításról van szó, amennyiben a rosszabbul tanuló diákokat a szülők gyakrabban vitték iskoláról iskolára abban a reményben, hogy az új környezet majd javít a gyerekük teljesítményén. Arra vonatkozóan, hogy ez valóban így történt-e, nincsenek empirikus bizonyítékaink. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a háttérben más mechanizmusok voltak. Lehetséges, hogy a kapott összefüggés az iskola magas szintű pedagógiai tevékenységét jelzi, miszerint minél tovább részesült a diák színvonalas oktatásban, annál jobb eredménnyel vette az akadályokat az érettségien. Az is lehetséges, hogy az iskolában eltöltött hosszú idő abban segített, hogy a tanárok alaposabban megismerhették a maturánst, annak tudását és szorgalmát, és akarva-akaratlanul ezeket is figyelembe vették az érettségi teljesítménye értékelésekor. Egy további lehetséges magyarázat pedig az oktatásszociológiai irodalomban James Coleman nevéhez kötődik. Coleman az 1980-as években azt figyelte meg, hogy az általa vizsgált diáknépességben a költözések gyakorisága növelte a középiskolából való kimaradás valószínűségét.⁴² Ennek magyarázata szerinte az, hogy az adott iskola szülői-felnőtt közönségében kialakított *társadalmi tőkét* a költözéssel együtt járó iskolaváltás során mindig újra létre kell hozni azért, hogy a szülői támogatás eredményes legyen. Ráadásul ennek – valamilyen mértékben – a tanulók személyes viszonyrendszerére is igaznak kell lennie.⁴³ Noha Coleman kutatása jelenkori viszonyok között történt, de nem kétséges, hogy az adott iskolában töltött minél hosszabb tanulmányi idő a társadalmi tőke kialakulása és hatékony működése szempontjából már a 20. század elején is alapfeltételnek számított. Ez új szemponttal gazdagíthatja a történeti mobilitáskutásokat, amennyiben egyes, gyakori költözéssel járó foglalkozások esetében rámutat arra, hogy a földrajzi mobilitás akár negatívan is befolyásolhatja az utódok társadalmi mobilitását.

Az, hogy a mi kutatásunk esetében a fenti lehetséges magyarázatok közül melyik állja meg a helyét a leginkább, további vizsgálatokat igényel. Mindenesetre a születési hely, lakhely és iskolaváltás mutatói, vagyis összességében a környezeti integráltság a vizsgált jelenség olyan lokális dimenzióját jelenti, melynek kibontása és feltárása elkerülhetetlen az iskolai teljesítmény meghatározóinak mélyebb vizsgálatakor. Ezt a tanintézetnek mint elemzési egységnek a kutatásba való bevezetése teheti lehetővé.

A későbbiekben a fenti kérdéseket a nagyobb elemszámú és teljes körű budapesti mintán is érdemes lesz megvizsgálni. Az összes középiskola maturánsairól több, mint 16 ezer rekordot tartalmazó, *A Budapesten érettségi vizsgálatot tettek számítógépes névtára 1892–1911.* elnevezésű adatbázison az általunk a fentiek szerint kidolgozott modellt eredményesen alkalmazható és továbbfejleszhető. Ennek révén pedig eddigi eredményeink megerősíthetők vagy felülvizsgálhatók

⁴² Coleman 2006.

⁴³ Generációk közötti zártságnak nevezi Coleman azt a jelenséget, amikor az egymással kapcsolatban álló gyerekek szülei is kapcsolatban állnak egymással.

lesznek. Lényeges továbblépés lesz a tanintézet mint elemzési egység bevezetése is, ami az egyes iskolák és „közönségük”, azaz társadalmi hátterük vizsgálatának a lehetőségét biztosítja.⁴⁴ Ennek keretében a diákok és szüleik felekezeti, státusbeli aránya, a többségi szegmensek szocializációs-kulturális dominanciája vagy hegemoniája kerülhet feltárára.⁴⁵ Fontos lehet az egyes iskolák szülői közönségében jelenlevő foglalkozási szubkultúrák felmérése is.⁴⁶ Az intézményi minták kialakítása és az elemzésükkel kapott mintázatok együttes feldolgozása széles területet nyit a fővárosi középiskola-rendszeren belüli folyamatok hely- és mikro-történeti vizsgálatára.⁴⁷ Az a körülmény, hogy a korabeli érettségi anyakönyvek részletesen rögzítették az érettségiig vezető tanulmányi pálya egyes iskoláit, amelyek adatbázisunkba is bekerültek, kiváló lehetőséget teremt a fővároson belüli és a város felé irányuló diákáramlások feltérképezésére.

Az érettségiig vezető tanintézeti pálya, az egyetemi továbbtanulás és a záróvizsgán nyújtott teljesítmény együttes elemzése lehetőséget nyújt az iskolák közötti rangsor, illetve verseny témakörének tárgyalására.⁴⁸ Ennek keretében pedig az egyes iskolák presztízisének, hírnevének, továbbá az iskolaválasztás és továbbtanulás kulturális és diszkurzív gyakorlatainak összefüggései is górcső alá kerülhetnek.

Végül, de nem utolsó sorban említjük meg a továbbtanulás, illetve kereső pályaválasztás problémakörét. Amint azt a szakirodalmi előzmények esetében láttuk, az érettségi teljesítmény és a későbbi pályafutás közötti kapcsolat vizsgálata fontos eredményekkel szolgálhat az érettségien kifejtett teljesítmény értékének és jelentőségének megítélésére nézve.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

A Budapesten érettségi vizsgálatot tettek számítógépes névtára 1892–1911. <https://bparciv.hu/adatbazisok/erettsegi-adatbazis> – utolsó letöltés: 2025. március 1.

VIII.21.b. Budapesti I. Kerületi Magyar Királyi Állami Verböczy István Gimnázium (I. Attila út 1–3. Korábban, 1892–1895: Budapesti I. Kerületi Királyi Katholikus Gimnázium, 1895–1920: Budapesti I. Kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium) anyakönyvei, tanulói nyilvántartásai, 1905/6–1913/14.

A Budapesti I. ker. magy. kir. Állami Főgimnázium értesítői a 1899/1900–1913/1914. iskolai évről. Budapest, 1900–1914.

Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. (Organisationsentwurf). (Ford: Schaffhauser Gyula, s. a. r. Horánszky Nándor.) Budapest, 1990.

⁴⁴ Karády 2012: 147–149.

⁴⁵ Sasfi 2010.

⁴⁶ Ilyen például a jelentős számú vasutas apa az I. kerületi gimnáziumban, nyilván a Déli pályaudvar közelsége miatt.

⁴⁷ Caruso 2021: 18–19.

⁴⁸ Caruso 2021: 18–19.

- Érettségi vizsgálati utasítás.* (Kiadatott az 1883. évi XXX. t.-cz. 22. §-a alapján.) Rendeletek tára 1884. 90. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministeriumtól. 10,288. szám, 565–585.
- Érettségi vizsgálati utasítás.* Kiadta Dr. Lukács György Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. december hó 18-án 105,600. sz. a. kelt rendeletével. A *Hivatalos Közlöny* 1906. évi január 1-i számának melléklete.
- Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.* közötti kötetei. Budapest, 1901–1916.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh László 1968: „Tiszteletteljes replika”. Adatok az érettségi magyarországi történetéből (1851–1945). *Pedagógiai Szemle* (18.) 1. 62–76.
- Bégány Judit 2014: Egy református leánygimnázium társadalmi karaktere, 1920–1940. *Korall* (15.) 56. 146–170.
- Bolgár Dániel 2017: Jobban tanuló zsidók vagy részreahajló tanárok? A zsidó siker termelődése Magyarországon a századfordulótól a zsidótörvények koráig. *Sic Itur ad Astra* (25.) 66. 411–466.
- Bolgár Dániel 2024: *Miért éppen a zsidók? A zsidó siker és kudarc feltalálása Magyarországon.* Budapest.
- Caruso, Marcelo 2021: Geschichte des Schulwesens. In: Hascher, T. – Idel, TS. – Helsper, W. (Hgg.): *Handbuch Schulforschung.* Wiesbaden, 1–25. https://doi.org/10.1007/978-3-658-24734-8_10-1
- Coleman, James C. 2006 [1988]: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaság-szociológia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 109–131.
- Ferenczy István 1894: Életpályák. Útmutató minden pályára, az arra előkészítő összes tanintézetek, tanfolyamok és vizsgák ismertetésével, különös tekintettel a katonai képző és nevelő intézetekre, az ipari, kereskedői és általában kevésbé ismert pályákra. In: *A nagyszabeni állami főgymnasium értesítője az 1892/93. tanévben.* Nagyszabeni, 1–114.
- Finácz Ernő 1911: Az érettségi vizsgálat. *Magyar Paedagogia* (20.) 65–76.
- Gergely András (szerk.) 2003: *Magyarország története a 19. században.* Budapest.
- Hunfalusy Szabolcs 1995: A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. *Sic Itur ad Astra* (9.) 1–2. 93–129.
- Karády Viktor 1997: Zsidók és evangélikusok a magyar iskolarendszerben. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Budapest, 95–110.
- Karády Viktor 2000: Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: érettségizettek pályaválasztás a dualista kor végén. In: Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Budapest, 193–220.
- Karády Viktor 2012: Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél. In: Karády Viktor: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Budapest, 145–191.

- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2011a: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1920 között. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalmi és kultúrtörténeti tanulmányok.* Budapest, 75–98.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2011b: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalmi és kultúrtörténeti tanulmányok.* Budapest, 99–198.
- Maárné Molnár Csilla 2009: *A Kaposvári Állami Gimnázium diákjai (1870–1910).* (PhD-értekezés.) Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Mazsu János 2012: *A magyar értelmiség társadalomtörténete 1825–1914.* Budapest.
- Rébay Magdolna 2014: A hagyományos elit tagjai a budapesti piarista gimnáziumban a dualizmus korában (1897/98–1917/18). In: Fizel Natasa – Nóbik Atila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére.* Szeged, 249–268.
- Rébay Magdolna 2015: Arisztokrata jelenlét a pozsonyi királyi katolikus főgimnáziumban a dualizmus korában. In: Baska Gabriella – Hegedűs Judit (szerk.): *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére.* H. n., 250–257.
- Sasfi Csaba 2010: Felekezeti és középiskolai szocializáció színterei. A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században. *Századok* (144.) 3. 564–593.
- Sasfi Csaba 2023: Az utolsó békebeli matura a Krisztinavárosban 1914 tavaszán. A Budapesti I. kerületi Állami Főgimnázium érettségiző diákjainak eredményei és pályaválasztása. In: Kövér György et al (szerk.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára.* Budapest, 371–399.
- Szilágyi Zsófia 2001: Az érettségi mint átmeneti rítus az Aranysárkányban. *Új Dunatáj* (6.) 1. [Működésben melléklet] 7.

FÜGGELÉK

F1. tábla

*Érettségi eredmények fokozat szerinti megoszlása a magyarországi gimnáziumokban
1901–1905 és 1906–1910 között – az új érettségi szabályzat előtt és után*

<i>Év</i>	<i>Összes sikeresen érettségiző*</i>	<i>Jelesen %</i>	<i>Jól %</i>	<i>Érett %</i>
1901	2819	16,3	31,0	52,7
1902	2899	16,1	30,1	53,8
1903	3172	15,1	31,1	53,8
1904	3251	14,2	30,0	55,8
1905	3273	15,6	29,2	55,1
<i>1901–05</i>	<i>15 414</i>	<i>15,4</i>	<i>30,3</i>	<i>54,3</i>
1906	3313	20,4	30,6	49,0
1907	3431	19,5	30,5	50,0
1908	3510	21,0	31,7	47,4
1909	3767	21,2	32,3	46,5
1910	3800	21,7	31,5	46,8
<i>1906–10</i>	<i>17 821</i>	<i>20,8</i>	<i>31,3</i>	<i>47,9</i>

* Rendes (első ízben) teljes érettségit tettek.

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1901–1910.

F2. tábla

*Érettségi eredmények fokozat szerinti megoszlása az I. kerületi gimnáziumban
1901–1905 és 1906–1910 között – az új érettségi szabályzat előtt és után*

<i>Év</i>	<i>Rendes érettek sum</i>	<i>Jelesen %</i>	<i>Jól %</i>	<i>Érett %</i>
1901	18	11,1	27,8	61,1
1902	25	12,0	24,0	64,0
1903	20	15,0	25,0	60,0
1904	24	8,3	37,5	54,2
1905	26	23,1	26,9	50,0
<i>1901–05</i>	<i>113</i>	<i>14,2</i>	<i>28,3</i>	<i>57,5</i>
1906	27	25,9	18,5	55,6
1907	30	16,7	40,0	43,3
1908	41	29,3	26,8	43,9
1909	40	22,5	40,0	37,5
1910	50	18,0	38,0	44,0
<i>1906–10</i>	<i>188</i>	<i>22,3</i>	<i>33,5</i>	<i>44,2</i>

Forrás: saját adatbázis.

F3. tábla

*Érettségizettek továbbtanulási tervei a magyarországi gimnazistáknál
1910–1914 (%)*

Hittudományi főiskola		10,4
Jogakadémia		4,5
Tudományegyetem	Teológia	1,4
	Jog	17
	Orvos	15
	Bölcsész	6,5
Műszaki egyetem		11,1
Összes sikeresen érettségiző*		23 092

* Iskolai évben (szeptember 1-től következő év augusztus 31-ig) összes érettségizett (javító + ismétlő vizsgákkal együtt)

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.

F4. tábla

*Érettségi eredmények fokozat szerinti megoszlása
az I. kerületi Gimnáziumban 1900–1914 (%)*

<i>Évkör</i>	<i>1900–04</i>	<i>1905–09</i>	<i>1910–14</i>	<i>1900–14</i>
Érettségire jelentkezett	156	154**	305	615
Jelesen érett %	12,6	23,8	18,5	19
Jól érett %	29,1	31,1	36,7	33,5
Egyszerűen érett %	58,3	45,1	44,8	47,5
Összes sikeresen érettségiző* diák/átlag	103/20,6	166/33,2	270/54	537
Összes sikeresen érettségiző a jelentkezők %-ában	66	89,2**	88,5	87,3**

* Rendes (első ízben) teljes érettségét tettek. ** 1905-ben nincs adat, ezért nélkül számolva.

Forrás: saját adatbázis.

F5. tábla

*Érettségi eredmények fokozat szerinti megoszlása
a magyarországi gimnáziumokban 1900–1914*

<i>Évkör</i>	<i>1900–04</i>	<i>1905–09</i>	<i>1910–14</i>	<i>1900–14</i>
Érettségire jelentkezett	18 218	20 667	23 784	62 669
Jelesen érett %	15,4	19,6	21,7	19,2
Jól érett %	31	31	32	31,1
Egyszerűen érett %	53,9	49,5	46,7	49,6
Összes sikeresen érettségiző*	14 832	17 294	20 523	52 649
Összes sikeresen érettségiző a jelentkezők %-ában	81,4	83,7	86,3	84

* Rendes (első ízben) teljes érettségét tettek.

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1900–1914.

F6. tábla

*Az 1900–1914 között az I. kerületi gimnáziumban érettségizettek
születési társadalmi státusának megoszlása felekezetek szerint*

	<i>összes</i>	<i>felső réteg1</i>	<i>felső réteg2</i>	<i>felső közép</i>	<i>közép</i>	<i>alsó közép</i>	<i>alsó</i>	<i>inaktív</i>	<i>n. a. + nem besorolható</i>
római katolikus	321	16	38	120	71	44	5	22	5
görögkatolikus	5	–	–	1	1	1	1	1	–
református	52	2	5	24	9	4	1	6	1
evangélikus	70	4	8	30	8	9	–	11	–
izraelita	84	7	–	31	16	19	1	10	–
ortodox	5	–	–	–	1	1	1	2	–
<i>összesen</i>	<i>537</i>	<i>29</i>	<i>51</i>	<i>206</i>	<i>106</i>	<i>78</i>	<i>9</i>	<i>52</i>	<i>6</i>
<i>%</i>	<i>100</i>	<i>5,4</i>	<i>9,5</i>	<i>38,4</i>	<i>19,7</i>	<i>14,5</i>	<i>1,7</i>	<i>9,7</i>	<i>1,1</i>

Forrás: saját adatbázis.

Megjegyzés: szülő/gondviselő társadalmi státusának rétegekategorói Kovács–Kende 2011 alapján.

1 – felső réteg1

2 – felső réteg2

3 – felső közép

4 – közép

5 – alsó közép

6 – alsó (szakiparos, munkás, földműves, napszámos)

9 – n. a. (vagy nem értelmezhető: min. építő, elöljáró, rajzoló)